

## Bacskai Sándor

# A második nap

---

*Az első nap* címmel írtam egy szociográfiát a magyar ortodox zsidóság háború utáni történetéről. A mintegy százötven magnós mélyinterjú alapján készült, több száz kéziratoldalny szövegben remélhetően minden benne van, ami 1945 és a hatvanas évek eleje között a vallásukhoz a holokauszt ellenére is ragaszkodó zsidókat érinthette: a felszabadulás és a hazatérés, az antiszemitizmus és az anticionizmus, a rabbik, a gyermekotthonok és a jesivák, a szombattartó szövetkezetek, az ortodoxok elleni perek, 1956, az ausztriai és németországi DP Campek.

Az alábbi szemelvény például a disszidálások témakörét járja körül. A negyvenes évek végén vagyunk, mostanra nagyjából mindenki eldöntötte, hogy emigrál-e vagy itthon marad.

---

WEISZ (PLATSCHEK) ANDOR: '48–49-ben volt a legnagyobb kivándorlás, ameddig lehetett menni, Csehszlovákián keresztül. De nem volt olyan könnyű, már voltak, akik megnősültek, férjhez mentek, kisgyerekek születtek. '56 egy másik sztori, könnyebben lehetett menni, nem volt olyan veszélyes, és akkor nem volt más megoldás. Az én anyám kijött '54-ben, mert kapott egy bevándorlási engedélyt Ausztráliába, idősebb, beteg asszony volt, otthon kapott nyugdíjat, biztosan gondolták magukban, tiszta haszon, ha elmegy, nem kell adni tovább a nyugdíjat. Ezeket az idősebb embereket kiengették, de tömeges vándorlás gyerekekkel, fiatalokkal, egész családokkal csak '56-ban volt.

FRANK DOV: Ha azt mondják egy embernek, hogy te nem mehatsz el, az a legnagyobb ösztökélés arra, hogy elmenjen. Énszerintem ez minden hatalomnak a próbatétele, hogy engedi-e a szabad közlekedést, és akkor maradnak az emberek, míg ha elhatározzák, hogy innen senki nem mehet ki, akkor mindenki tűzön-vízen át fog menekülni. Nem lehet a határokat lezárni; nehezebbé, veszélyesebbé tudják tenni, de hermetikusan elzárni nem – de mégis, azokban az években, főleg '52 után, majdnem lehet mondani, hogy Magyarország hermetikusan el volt zárva.

MOSKOVITS JICCHAK: A nagyapámnak<sup>1</sup> volt egy meghívása a holland királynőtől. Ez egy érdekes mese: a háború előtt a holland királynő volt Magyarországon egy hivatalos látogatáson, és átutazott Hajdúszoboszlón, csináltak egy fo-

gadást, és a nagyapám is ott volt mint szoboszlói főrabbi. A királynő kezét akart vele fogni, és a nagyapám azt nem akceptálta, és németül megmagyarázta, hogy miért nem. Ezzel nagyon jó benyomást tett a királynőre, és az meghívta Hollandiába. A háború előtt ki gondolt menni Hollandiába? De a háború után, '47-ben már el akart menni Magyarországról, akart volna menni Palesztinába, de akkor volt a háború az arabokkal, nem akart menni a háborúba. Akkor a nagyapám írt egy levelet a királynőnek, írt neki héberül, és a királynő lefordíttatta: ekkor és ekkor meghívtál, akkor nem volt érdekes, de most akarok menni Palesztinába, és amíg elcsendesül ottan a háború, akarnék lenni Hollandiában. A holland királynő írt a konzuláthoz, hogy hívják meg nagyapámat Amszterdamba rabbinak, és az egész családot vigye magával. Így ment ki Hollandiába. Írt könyveket a háború előtt, a háborúban elveszett a kézirat, és a háború után megcsinálta megint. Volt Amszterdamban nagy zsidó könyvtár, és ott kezdte a munkát még egyszer. Írt nekünk leveleket, ott más fajta zsidóság volt, mint nálunk, a külsejük is más volt; de szép hitközség volt. Ott is maradt Hollandiában, ott ment el '64-ben, akkor volt hetvenkét éves.

SALGÓ CHAJIM: Mindenki azért imádkozott, hogy tudjon kivándorolni. Az én kivándorlásomnak is van egy érdekes része: én '950-ben írtam egy levelet az akkori belzi rabbinak, Rabbi Áronnak<sup>2</sup> Jeruzsálembé, akkor éppen Tel-Avivban lakott, de nyáron Jeruzsálemben szo-



Ortodox rabbik és hitközségi vezetők  
az 1950. évi egyesülési kongresszuson

kott nyaralni, mert ott hűvösebb van, hogy tegye meg, hogy ír egy levelet Péter Gábornak, és kérje, hogy adjon a részemre útlevelet.

LIEBERMANN JECHIEL: Volt Magyarországon egy nagyon nagy ember: Péter Gábor.

EKSTEIN JUDA RABBI: Az is zsidó volt, sajnos.

LIEBERMANN JECHIEL: Zsidó volt. Ő az ávósoknak volt a fő embere. '50-ben, nem tudom, hogy szabad ezt már elmesélni vagy nem, már biztos szabad, szegény ember már nem él: ő adott útlevelet kiutazni.

WEISZ (PLATSCHKE) ANDOR: Én is úgy tudom, hogy voltak, akik kaptak Péter Gábortól útlevelet, '47–48-ban, még '49-ben is.

SALGÓ CHAJIM: A nagynevű Péter Gábor egy foltozó szabó volt Újfehértón, és az első háború alatt ott élt a régi belzi rabbi, és Péter Gábor ismerte őt, emlékezett mindenre. Meséltem, hogy apám mennyit tett a rabbi kiszabadításáért, és a rabbi lakott nálam; persze soron kívül megírta a titkára által, kéri Péter Gábort, hogy adja meg az útlevelet.

LIEBERMANN JECHIEL: Nagyon rendes ember volt. Apukám írt neki egy levelet, énnekem van nagyon sok gyerekem, én csak pénzbe kerülök az államnak, akarok kiutazni Erecbe, Izraelbe, engedjete ki, fogok kérni terád és az államra áldást. A Péter Gábor zsidó neve volt valamikor Pinchesz; ő már nem tudta a zsidó nevét, elfelejtette. Ő lakott Újfehértóban a háború előtt. Nagyon szegény volt, az apja meghalt nagyon korán, mikor kisfiú volt. Az anyjának nem volt

pénze, csinált ruhákat, varrt szegény, nem volt mit enni nekik, és a fia segített. Újfehértón volt egy nagy pap, Reb Sulem Eliézer, a szanzi rebbeinek a fia<sup>3</sup>. A Pinchesznak nem volt mit enni; szokott menni a rebbehez, mikor a rebbe szokott enni a templomban, volt egy nagy kidis, adtak sólentet, imádkozás után az embereknek. És ő éhes volt, adtak neki enni, ott evett mindig. Senki se ösmerte, de tudták, hogy szegény fiú, adtak neki enni, inni, és ő azt semmikor se felejtette el. Nem volt vallásos, de szerette a vallásos zsidókat, mert látta, hogy rendes emberek, és mindenki kérdezi, van-e mit enni, ha nem, jöjjön enni énhozzám szombatra. A Pinchesz elment munkásnak, és összetalálkozott kommunista barátokkal, és kezdett menni a kommunistákkal. Azt mondták Magyarországon, az összes zsidó kommunista. Az nagy hazugság, a legtöbb zsidó nem volt kommunista, csak a vezetők, Rákosi Mátyás, Gerő, meg Péter Gábor, Vas Zoltán. Mikor ott voltak a nyilasok, mit csináltak: belőttek ezrivel zsidókat a Dunába. So, a zsidó fiúk látták, hogy nincs mit csinálni, mentek a kommunistákhoz, mert ők segítettek a nyilasok ellen. Ez a Péter Gábor is ment a kommunistákkal együtt. És mi volt a vége? Elfogták a nyilasok, betették a börtönbe, mert kommunista. Háború után azok az emberek, akikről fel volt írva, hogy volt börtönben, mert kommunista volt, azok nagy emberek lettek: kivették őket a börtönből, és adtak neki nagy helyet, és ment fel, fel, fel, lett *secretary* az ávosoknak, volt nagyon nagy ember. De azért ő nem felejtette el, mi volt, amikor tízéves volt. Aki mondta, hogy Újfehértóból jön, adott neki útlevelet, mert ottan nőtt fel, és adtak neki enni. Az én apukámnak a testvére volt a főpap Újfehértóban, Tajvije Liebermann volt a neve, ott volt a háború után pár évig. A Péter Gábor ezért küldött nekünk útlevelet, és kiutaztunk Magyarországból.

SALGÓ CHAJIM: Nem volt jó ember, és kommunista volt, de tisztelte a belzi rabbit.

LIEBERMANN JECHIEL: Én mondom, hogy nagyon sok emberen segített. Én mindig mondtam apukámnak, gyűjtson meg egy gyertyát Péter Gábor után. Én *person* tudom, hogy rendes ember volt. Apukámnak mondta, kérjen énrám is útlevelet, mert tudom, mi vár rá, nem fogok meghalni az ágyban. Tudta, hogy nem jó lesz a vége. Azt mondta, ő akar lenni kommunista – nem volt kommunista, zsidó nem lehet kommunista igazán, mert a kommunista azt mondja,

hogy nincs vallás, nincs Isten. Csak ment a kommunistákkal, a nyilasok végett.

SALGÓ CHAJIM: Elmentem egy nagy rabbi sírjához Olaszliszkára<sup>4</sup>, az én megboldogult első feleségem neki volt egy leszármazottja. Mint hithű ember, bízok abban, hogy az ember lelke a halála után is élhet; aki Istennek való életet élt a földön, vallásos és becsületes úton, annak továbbra is él a lelke; elmentem és sírva azt mondtam, drága rabbi, el akarok valamit mondani neked ezen a helyen, nehéz helyzetben élek, és a családommal ki akarok vándorolni. Ez volt egy vasárnapi napon, délután hazamentem, egy hétre rá kaptam egy értesítést az IBUSZ-tól, jöjjen be, megkaptam az útlevelet. Szinte hihetetlen volt, '950. szeptemberben kaptam egy útlevelet, és a gyerekeimmel, a feleségemmel, nyugodjon, kivándoroltam. Azt is hozzá kell tenni, hogy én Balmazújvárosról nősültem, és ott volt egy Veres Péter nevezetű ember, a Parasztpártnak volt az elnöke, aki az apósomnak, Steinberg Emil malomtulajdonosnak – Tiszai Műmalom, huszonhét alkalmazottja volt, amikor elkobozta az állam – igen jó barátja volt. Ezt a Veres Pétert felkereste a sógorom: Péter bácsi, egy kérésem volna magához, a sógorom ki akar vándorolni. És a Veres Péter hozzájárult, igen jóban voltunk vele, nagy író volt, és nagyon hasznos ember. Ez egy különös csoda volt abban az időben, többen irigyeltek, mert útlevelet kapni nem létezett. Én megkaptam.

LIEBERMANN JECHIEL: Apukámnak azt mondta Péter Gábor, hogy nem szabad senkinek megmondani Magyarországon, hogy ő engedte ki, hát ő is féltette egy kicsit a bőrét. Félt, hogy feljelentik. Ezért ameddig nem utaztunk ki, apukám nem akarta még a testvérének se megmondani. Mikor kiutaztunk, küldtük neki a Péter Gábor címét, és ő is írt neki, és őtet is kiengedte.

SALGÓ CHAJIM: Rákosiék ezt nem kérték számon, egy útlevél nem volt állami ügy, nem csináltak belőle nagy dolgot.

• • •

EKSTEIN JUDA RABBI: Én még hivatalosan tudtam kijönni Izraelbe, de ritka eset volt az is. Mikor eljöttünk, '49. május 1-jén Olaszország, Velence felé, egyedül voltunk az egész vonaton.

FRANK DOV: Az első nagy hullám '49–50-ig elhagyta Magyarországot, akkor aztán lezáró-

dott a vasfüggöny. A bátyám már '46-ban elhagyta az országot, és Palesztinába került. Utána én következtem. Volt ugyan útlevelem, de megszüntették a hatályosságát, és kérni kellett hozzá egy kiutazási engedélyt, amit már nem kaptunk meg, nem lehetett megszerezni. A fekete határátlépések, disszidálások már nagyon veszélyesek lettek, elaknásították az egész határvidéket, meg őrtornyok voltak, akkor már életveszélyes volt a menekülés. '56-ig teljes zárlat volt.

WEISZ (PLATSCHEK) ANDOR: Aki nem kapott útlevelet, az egyet tehetett: átszökni a határon. A lényeg az volt, hogy Nyugatra, Ausztriába elkerülni, ott nyitva volt a világ.

OBERLÄNDER DÁVID: Apukám régen tervezte hamis útleveleket szerezni, és szépen becsomagolni a dolgokat. Amit lehetett, hetekkel vagy hónapokkal előtte kiküldtük, csöndben. De mikor eldöntöttük, hogy indulunk, akkor semmit se csináltunk: hazajöttünk, bezártuk a *store-t*, magunkra csuktuk az ajtót, ott se vagyunk. Nagyon kellett vigyázni, mert mindenki elszólhatta magát. És elmentünk.

ABELESZ JISZRAEL: '49-ben azt mondták, hogy a határokat lezárják, nem lehet átmenni. Mondták, hogy majd állítólag az osztrák határon lesz villamos áram a drótokban, ha most nem megyünk át, később már nem lehet. 1949. április 30-án átmentünk a határon a bátyám sógorával és annak a feleségével, állapotos volt, ő vezette a csoportot. Egész könnyen ment, csak kellett menni gyalog a határig, ott bementünk az első faluba, a Fertő tó mellett, az egyik házban láttunk valami fényt, akkor már hajnalodott, bezörgöttünk, hogy *Ungarische Frühlänge*, menekültek vagyunk. Ott lakott a falu kanásza, ortodox zsidóknak a legjobb hely. De nagyon rendesen fogadtak, mosakodjanak meg, öltözzenek át, mert mikor jöttünk, átgázoltunk egy kis folyón, a Hanság-csatornán. Átöltöttünk, megmelegedtünk, és mondja, reggel indul a vonat Bécsbe. Volt valamennyi schillingünk, reggel vettünk jegyet, fölszálltunk a vonatra, megérkeztünk Bécsbe. Az a rész akkor még orosz zóna volt, és a bécsi állomáson láttam, az volt május elseje, láttam orosz katonák masírozni, énekelnek. Mi az, még itt is itt vannak? De az oroszoknak ott már nem volt hatalmuk.

WEISZ (PLATSCHEK) ANDOR: Az én időmben már csak Csehszlovákia felé lehetett menni.

Romániából már nem lehetett kijutni, ha valaki oda került, újabb nehézség volt, hogy onnan hogy megy tovább. Eleinte Jugoszláviába is mentek emberek, akik hajóval, cionista organizált transzporttal jutottak ki Izraelbe, de csak egész a kezdetén, '46-ban, talán '47-ben. '48 elején, olyan március körül, ahogy visszaemlékszek, az osztrák határnak is vége lett. Akkor csak egy maradt: átmenni Csehszlovákiába, és onnan, Pozsonyból voltak transzportok Bécsbe.

BRAUN VLCEK: Nagykaposra az egész környékből jöttek, Pod-Karpatska Rusból és az egész környékből, mert konyha is működött, és akinek nem volt senkije, bizonyos ideig ott tartózkodott. Akik Pod-Karpatska Rusból jöttek, nem engedték nagyon be Csehszlovákiába, muszáj volt nekik hazamenni. De senki se akart Ukrajnában maradni, mert tudták, hogy az a Szovjethez fog tartozni. Menekültek át Kassa környékére, Kaposon is laktak rengetegen idegenek. Aki jött, hát jött. Volt a határon valamelyik faluban egy jegyző, aki ezeknek az embereknek adott fals igazolványokat. Csehszlovák állampolgárok lettek, és úgy már könnyen lehetett elmenni külföldre. Csehszlovákiában ott volt a Hagana is, Mikulovban<sup>5</sup> volt a központjuk. Az egy védett város volt, ott volt nekik egy kaszárnyájuk, fegyveres kiképzésük volt, és a csehszlovák állam segítette őket. Egy unokatestvérem elment oda meglátogatni, akik késültek kimenni Izraelbe.

GROSZBERG SLOMO: 1948-ig, amíg a zsidó állam nem létezett, az alijázásnak rengeteg akadálya volt. A csoportok először Franciaországba mentek, ahol hahsarákon, „előkészítőn” vettek részt. '47 végén, amikor megszületett a határozat Palesztina fölosztásáról és két új állam létrehozásáról, akkor ehhez a magyar politika és a sajtó, különösen a Szabad Nép nagyon barátságosan viszonyult. Érthetően, hiszen Andrej Gromikónak<sup>6</sup> komoly része volt Izrael állam létrehozásában, és a Szovjetunió volt az első, amely Izraelt elismerte.

KORNFELD FERENC: Csehszlovákiában normálisan ki lettek képezve a fiatal cionisták, és úgy is mentek ki Izraelbe, mint katonák, fegyverrel együtt. Az volt az első társaság, akik innen elmentek, a legfiatalabbak. Krausz Dávid, aki később nagykövet volt Magyarországon, is akkor ment ki. Fiatal srác volt, kiugrott az ablakon, úgy

szökött el, mert az apja nem engedte. Az apja nem akarta, hogy eljőjön, este érdeklődött, hol a Dávid, már ne érdeklődj, árkon-bokron túl van.

WEISZ (PLATSCHEK) ANDOR: A magyar–csehszlovák határon természetesen át kellett szökni. No, az nem ment könnyen, kellett valaki, aki átvigyen. Nem emlékszem már, hogy ezért mennyit fizettünk, ezek az árak egyéni dolgok voltak. Ha az ember úgy érezte, ezer vagy kétezer forint, ha az ember úgy érezte, hogy ez egy biztos út, hajlandó volt fizetni öt-száz forinttal többet.

KORNFELD FERENC: Én többször is átmentem annak idején Magyarországra úgy, hogy nem tudták, hogy hogy jutottam át. Volt, amikor csónakkal mentem át, volt, hogy adódott más alkalmam: annak idején a medvei hídon egy kis fabódé volt, és egy finác volt csak ott, összesen voltak hárman, akik váltották egymást. Én a parancsnokkal jó viszonyban voltam, és volt, hogy átengedett engem. Azonkívül itt, a járási hivatalban is megvoltak az ismeretségeim, mert kevesen voltunk Dunaszerdahelyen, akik tökéletesen beszéltünk szlovákul, én is csak azért tudtam, mert apám elvitt engem '36-ban Verbóra, azt mondta, fiam, meg kell hogy tanulj ezt a nyelvet, mert Dunaszerdahelyen nem tudtam rendesen szlovákul megtanulni. A verbói rabbinnál tanultam két évig, és ott megtanultam rendesen a szlovák nyelvet. Ezért a szlovák hivatalnokokkal jó viszonyba kerültem. Lehetett kapni egyszeri határátlépési engedélyt, egy kis papír volt. Nagyon nehezen adták meg.

WEISZ (PLATSCHEK) ANDOR: A barátommal összeálltunk ketten, valaki mondta, hogy Salgótarjánba utazzatok le, ide és ide menjetelek, és ott vár valaki. Mi azt hittük, hogy ő minket majd tovább is fog vinni, de hova vitt minket: a határra, és ott azt mondta, menjetelek be abba a házba. Bementünk egy házba, és ott azt mondta a nő, hogy nem enged be. Tudják mit, ha adnak száz dollárt, akkor aludjanak itt, és holnap elvisszük magukat Kassára. Többet kellett fizetnünk a határtól elkerülni Kassára, mint amennyiért átvittek a határon. Ez egy lutri dolog volt.

KORNFELD FERENC: Volt egy Rosen család – férj-feleség, két kislánnyal, egyébként bőr- és cipőnagykereskedők voltak, pestiek –, őket úgy szöktettem onnét ide, hogy ... ez egy olyan titok, amit most már el lehet mondani, szóval kiállított

a részemre egy határátlépést a járási hivatal, az adhatott csak engedélyt. Volt ott egy szlovák emberem, K.-nak hívták, az adott egy olyan határátlépést, hogy átmehettem Magyarországra. Mivel Rosennének a húga itt élt Szerdahelyen, attól megkaptam mindegyiküknek a fényképét, és mindegyiküknek a nevére ki lett állítva egy egyszeri határátlépés innen Magyarországra. Én átmentem Magyarországra, és a főnökök lepecsételte nekem a másik négy határátlépést is, hogy ők is átmentek Magyarországra. Győrben találkoztam velük, és jöttünk visszafelé, onnan már normálisan ment, akárki volt a határon, az már mindegy volt, mintha most jönnének vissza a rendes határon. Volt egynéhány út, annak idején, mikor Magyarországon elkezdődött a cionisták üldözése. Egy Kohn Tomi nevezetűt, akinek az ottani vezetőségben komoly funkciója volt, azt már kereste az átvő. Azt is én szöktettem át ide. Eredetileg ő is szerdahelyi volt. Én csak szerdahelyieket hoztam át. Aki tudta, hogy van ez a kapcsolatom, az szólt, valamilyen módon értesített, és megpróbáltam. Ezt a Tomit például idehoztam, sőt vissza is vittem Magyarországra, mert valamit még el kellett neki intézni, azután újra áthoztam.

**FIXLER ÁRONNÉ:** Meg volt szervezve Izrael által egy útirány. Ha valaki átment Csehszlovákiába, azok szemet hunytak, és onnan tovább vitték őket.

**FRIEDMANN JÓZSEF:** Elkísértem a hadházi rabbit<sup>7</sup> Sátoraljaújhelyre, ott mentek át Csehszlovákiába. Utána hazamentem Hadházra, már visszaállítottuk az ecetgyárat, ami apukának volt, és ott segítettem, amíg ki nem jöttünk.

**ROSENBERG EUGÉN:** Először Szlovákiába mentünk, ott lekaptak a rendőrök, betettek egy börtönbe három napra, hogy mi szökevények vagyunk.

**BERKOVITS ERVIN:** Ment a rabbi, a rebbecen, és nyolc-kilenc fiú. Egy hátizsákot vihettünk, és gondolhatja, ha apukám kiengedett a világba, biztos a legjobb ingeket adta, a legjobb dolgokat, bevásárolt mindent, ruha, cipő, öt-hat ing. Elmentünk a szlovák határig, emlékszek, egy sínen kellett átmenni. Ott a csempész átvitt a határon, de a szlovákok elkaptak, úgy látszik, nem messze voltak, és meghallották, hogy megyünk, és lőttek a levegőbe, hogy megállni. Meg kellett állni, és arra emlékszek, aki átvett, az lehasalt



Lebovits Ezriel Juda hajdúhadházi főrabbi

és elszaladt máshova. Minket elkaptak, először bevitték egy padlásra, a csomagokat lent kellett hagynunk, és a legjobb dolgainkat mindet ellop-ták a hátizsákból, ők vagy valaki más, csak a rossz dolgokat hagyták.

**ROSENBERG EUGÉN:** Nem tettek vissza Magyarországra, mert volt nálunk sok dolog, törülkőző, ilyenek, ami akkor egészen nagy dolog volt. Azt elvették tőlünk, és gondolom, mi kértük vagy a rabbi kérte, hogy ne tegyenek bennünket vissza, hagyjanak bennünket Csehszlovákiában. Volt egypár dollár, azt elvették tőlünk a rendőrök, és ott hagytak a szlovák oldalon. De minden jobb dolgot elvettek, a törülkőzőt, nem ért semmit, de elvették.

**BERKOVITS ERVIN:** Ott voltunk egy napig, aztán hogy ki intézkedett, nem tudom, a rabbi elment, úgy látszik, szólt valakinek, vagy pénzért, nem tudom, de elengedtek. Bementünk Kassára, ott volt egy komoly jesive, Blum rabbi vezette<sup>8</sup>, és oda szálltunk be. Megérkeztünk egy csütörtök este, ki voltunk éhezve, fáradtan, és nagyon szépen fogadtak, a bucherok átadták az ágyukat, és csináltak meleg ételt.

**ROSENBERG EUGÉN:** A hitközségen ettünk, aludtunk, egy-két hétig, amíg el lett intézve, hogy hogy menjünk ki, milyen papírokkal. Volt egy papír, ötszáz ember ment ki Csehszlovákiából, oda csatlakoztunk.

BERKOVITS ERVIN: Kassán voltunk talán egy hétig, aztán mentünk Prágába, egy átmeneti lágerbe, ott sok zsidó volt, akik jöttek Oroszországból. Úgy látszik, hogy Prágában már kaptunk valami papírt, mert onnan végig vonattal mentünk Párizsba. Lehet, hogy hontalan papírokat kaptunk.

SZÓFER JOCHANAN FŐRABBI: Én nemcsak hogy elhagytam Magyarországot, de elkezdtem kiküldeni Egerből a tanítványokat. Saját magunk megszerveztük, illegálisan... illetve egy kicsit tévedtem: '48-ban még küldtünk legális transzportot. Akkor Prágába mentek útlevelel, egy-két tanítvány Rómába, és onnan Amerikába vagy Izraelbe. Utána bezárultak a legális lehetőségek. '49 telén kezdődött meg az illegális transzportok indítása.

GOMBÓ MÁJER: Ez a rabbi által volt, százával küldött ki fiúkat. A Daszkal tudja megmondani, hogy hány fiút küldtek ki Izraelbe. Egy fiatal gyerek volt, de jó feje volt, és ő vezette ezt; szóval az egri rabbi volt a főnök, és ez a Daszkal volt mondjuk a vezérigazgató.

DASZKAL BENJÁMIN: Nem sokat tudok mesélni róla. Egy kicsit segítettem. Mielőtt a rabbi elutazott, még volt egypár fiú Egerben, voltak még negyvenen, de azok se akartak maradni, mert nem volt jövő. Hogyha normális zsidó élet lett volna, mint a háború előtt, biztosan maradt volna, nem csak az egri rabbi, sokan maradtak volna, és később abban a jesivában lehetett volna neki két-háromszáz bóherja is. De '48-tól '52-ig volt a legnehezebb idő a jesiváknak, akkor volt a Sztalin-éra, kellett félni, hogy betiltják, bezárják a jesivákat. És a rabbi jesivát akart, neki az volt az élete, hogy tanítson. Ezeknek a fiúknak nem volt jövőjük. Tanulok egy-két évet – de mi lesz utána? Szombaton megyek dolgozni? Nem tudták, hogy lesz egy forradalom, és a forradalom után könnyebb lesz Magyarországon. Voltak akik hallották, hogy Egerből könnyen el lehet menni, Hadházzól jöttek át, tanultak pár hétig, és aztán kimentek. Akinek volt pénze, jó, akinek nem, annak segíttünk. A fiúk be voltak osztva, első joga annak volt menni, aki előbb ott volt, ez biztos. És akinek volt engedélye a szülőktől, kellett nekik engedélyt kérni a szülőktől, hogy elmehetnek. Vagy aki árva volt. És lehet, amíg megjött az engedély a szülőktől, addig más ment előre. Volt nekünk összeköttetésünk egy illetővel, aki nem

messze lakott a határtól. Ketten voltak, kocsival vitték a fiúkat, amíg lehetett menni, mert nem lehet egész közel menni a határhoz, és a másik megvárta az állomásnál, hogy ez az illető visszajöjjön a határtól. Utána is el volt intézve, Szlovákiában valaki várta ezeket a fiúkat, és elvitte egészen a vonatig. Pozsonyban már zsidók várták őket, és mindenkit küldtek tovább Bécsbe vagy Olaszországba. Próbáltunk mindig küldeni pár fiút, kettőt-hármat, kétszer egy héten, háromszor egy héten. És általában, hála a Jótegmentőnek, sikerült. Ha valaki megérkezett Szlovákiába, az azt jelentette, hogy el van intézve. '46-ban a hadházi rabbiékat nem küldték vissza, még '48-ban is könnyű volt.

WEISZ (PLATSCHER) ANDOR: Kassáról Pozsony felé könnyű volt eljutni, ott már a szlovákok tudtak minket vinni, jobban mondva volt nekik engedélyük. Én úgy tudom, hogy ezt az Aguda intézte el. Ismertem az Aguda embereit, azokkal tárgyaltunk, azok vittek ki a vonathoz.

KORNFELD FERENC: Akik Magyarországról ide jöttek, azok mind a pozsonyi *PalAmt*on keresztül mentek. Az *Amt* németül azt jelenti, hivatal, a *PalAmt*: Palesztina Hivatal. Ezek segítettek. Ott volt a Büchler, aki irányította, aztán Kardos, az is szerdahelyi gyerek, meg egy Krall, ők kísérték a csoportokat vonattal. Innen csak Bécs felé lehetett továbbmenni. A *PalAmt* is úgy ment, hogy elvitték Marhegig, a határig a csoportokat, és ott átadták az osztrákoknak.

WEISZ (PLATSCHER) ANDOR: Lekísérték az osztrák határig, és amikor elbúcsúztunk, azt mondták, kiabáljátok, hogy „Éljen a Csehszlovák Köztársaság!”, megköszönni, hogy kienkedtek. Azt hiszem, ennyi járt nekik. A szlovákok '49-ig senkit sem dobtak vissza. Ha valaki egyénileg ment, és elkapták, akkor betették egy transzportba, ami ment át Bécsbe. Hát akik Romániából jöttek Magyarországra, '46–47-ben azok is még minden további nélkül elmehettek vonattal Bécsbe.

FRIEDMANN JÓZSEF: Például mi hogy mentünk el? Mi heten voltunk testvérek, előbb elmentünk ketten, és aki átvitt bennünket a határon, adtunk neki egy cédulát, hogy megérkezünk, minden rendben van. A cédula elkerült a szülőkhöz, akkor ment még két gyerek. Így került át az egész család. Tornaaljára mentünk át, és onnan mentünk Pozsonyba. A szülőket elfog-

ták Tornaalján, őket le is tartóztatták, és mindjárt vitték a bíróságra, és a bíró vissza akarta őket tenni Magyarországra. És akkor anyuka elkezdett sírni és kiabálni, azt mondta, ha visszatesznek is, megint meg fogunk próbálni jönni, mert itt megölték az egész családomat, és van nekünk már saját országunk, a zsidó állam, nem fogunk nyugodni addig, míg mégis oda fogunk kerülni. És az ítélet az volt, hogy rendőri kísérettel áteszik őket az ausztriai határon. Nekik is pont ez volt a céljuk. Bécsben találkozott az egész család.

ROSENBERG EUGÉN: Az egyik öcsémet, Sájét kihoztam '949-ben: valaki ment Magyarországra, mikor jött vissza, az útlevele odaírt még egy nevet, hogy ketten vannak, és így kijöttek. De lekapták őket is, mert látták, ez az írás nem stimmel, de a végén, nem tudom, hogy, kiengették.

DASZKAL BENJÁMIN: De '49–50-ben, és még később, '51 után előfordult, hogy aki már bent volt Szlovákiában, azt visszahozták, az elején csak hazaküldték, aztán volt, hogy bezárták négy hétre, két hónapra. És tudja, fiatal fiúk, volt aki egy kicsit félt. De látta, hogy a barátja szerencsésen átment; „Én is megyek!” Féltünk? És ha féltünk? Meg kellett csinálni. Akkor volt a legtüzesebb idő. Mindenhol az államvédelmiiek voltak, és sok helyen voltak aknák fölállítva, nagyon nehéz volt átmenni. Akkor már csak egyes emberek mentek át, nagyon kevesen, nem úgy, mint '47–48-ban. Egyszer lebukott az összekötetésünk, aki átvette a fiúkat, és bement, hogy én dolgoztam ezen és még egy másik is dolgozott. És az én nevemet nem tudta, annak a nevét tudta, és azt le is zárták, '56-ban szabadult. Kivándorolt Svájcba. Nagyon rendes ember volt, az én nevemet nem mondta be.

WEISZ (PLATSCHKE) ANDOR: '49. augusztusban már a csehszlovákok is visszadobták a transzportot, többet nem engedtek, valószínűleg a kommunisták, az oroszok miatt.

SZÓFER JOCHANAN FÓRABBI: '49. nyár végén a magyarok a csehszlovák hatóságokhoz fordultak, hogy ne engedjék ezt. Akkor visszaküldtek egy transzportot, és leállítottuk az illegálisat.

FIXLER ÁRONNÉ: Mi keresztülmentünk a határon, és pont aznap változott meg a helyzet, szépen visszatettek bennünket.

FRANK DOV: Elhatároztam, hogy feketén fogom átlépni a határt. Megvolt az útlevel a svájci vízummal, mert a bátyám Svájcban maradt a bergen-belseni csoportból. A tervem az volt, hogy Kassa felé átjutok a határon, utána az utam Svájcba fog vezetni, onnan aztán majd tovább Palesztinába. De Sátoraljaújhelynél elfogott az ávó, és két vagy három napot tartott, amíg kiszabadultam.

SCHMELZER MENÁCHEM: '49-ben kétszer is megpróbáltam átmenni, de mind a kétszer elkapta. Elengedtek a szüleim, sőt küldtek, hogy menjek ki Izraelbe. Próbáltam átmenni a szlovák határon, először '49 őszén, ros hasana után, Miskolctól északra próbáltam átmenni, másodszor Komáromnál, és mindkétszer elkapta a csoportot. Tizenöt éves voltam, nem csináltam velem semmit, úgyhogy hazaküldtek Pestre.

FRANK DOV: Engem vallattak, de tettelesen nem bántottak. Eléggé meg voltam ijedve, féltem a bántalmazástól. Főleg azt akarták megtudni, hogy ki volt az, aki át akart segíteni a határon. Ugyanis ketten indultunk neki a határnak, egy bizonyos L. nevezetű sátoraljaújhelyi emberrel, és amikor észrevettük, hogy követnek, akkor ő lelépett. Sötét éjszaka volt, amikor át kellett lépünk a hidat, van Sátoraljaújhelyen egy híd a két ország között a cseh oldalra, és ez az L., úgy látszik, az ott posztoló határrendőrrel elintézte, hogy átenged. Egész úton, ahogy mentünk, hallottunk lépéseket mögöttünk. Valaki követ. De nem tulajdonítottunk neki jelentőséget; illetve akkor se lett volna visszaút, mert akkor egyenesen a karjaiba futottunk volna. Már a sorompónál voltunk, akkor látom, hogy L. a határrendőrrel félrevonul, ebből gondolom, hogy már meg volt beszélve, hagyja nekünk az utat szabadon. Akkor hallom, „Állj!”, mögöttem kiabálja valaki. Ez az L. a sötétség leple alatt valahogy lelépett, én meg fogtam magam, és átszaladtam a hídon, egyenesen a cseh őrházba. Megmutattam az útlevelemet, amiben volt cseh vízum, és kértem, hogy fogadjanak be. De aki követett minket, az egy ávós tiszt volt, és utasította a határrendőrt, hogy jöjjön utánam a cseh oldalra, és hozzon vissza. Ezt elvileg nem tehetne volna meg, de úgy látszik, a csehek nem akartak diplomáciai bonyodalmat egy zsidó kisfiú miatt, hanem szó nélkül kiadtak, és visszakerültem a magyar oldalra. Megkezdődött a tortúra, a kihallgatások, főként azon nyargaltak, hogy ki volt az, aki kísért. Tagadtam, semmiképpen



Szófer Jochanan egri főrabbi

nem akartam belekeverni senkit. L. értesítette a szüleimet, hogy mi történt, hálás kellett legyen nekem, hogy nem köptem be a nevét. Édesanyám lejött Újhelyre, és ott ügyvédet fogadott: Ez olyan két-három napos mese volt.

WEBER (GOMBÓ) SOSANA: '49-ben átvittem a csehszlovák határon hét gyereket, akiket makói szülők bíztak rám. Nyolc-tíz éves gyerekek voltak, Bécsig kellett volna őket elvinni, volt, akinek a szülei már kimentek. Hat hétig voltunk Kassán, de mire a szülők is megérkeztek, mi már vonattal átmentünk Pozsonyba. Ott voltunk két napig. Csütörtök délután indítottak bennünket autóbuszokkal Bécsbe. És a csehek összejátszottak a magyarokkal, és visszatettek bennünket Magyarországra.

FIXLER ÁRONNÉ: Egerből indultunk, meg volt adva a cím, hogy hova. Aki vitt bennünket, azelőtt már átvitte a nagynénémet, családotul, és visszajött, hogy minden rendben van. Tizenegyen mentünk, mind zsidók. Mi kicsi gyerekekkel voltunk, az anyám volt ott, két testvérem, kicsik voltak, nyolcéves meg hatéves, és nekem is volt még két gyerekem, és azokat cipelni kellett, mert az egyik volt két éves, a másik hét hónapos. Éjjel vittek bennünket. És ez a két valaki, akik vittek, azt hitték, hogy ki tudja, milyen értékkel megyünk; mi olyan szegények voltunk, mint a templom egere. Hirtelen eltűntek, sötét volt, egyszer csak lőttek a levegőbe, mindenki tartsa fel a kezét! Mi láttuk, hogy ezek feltettek egy katonasapkát, úgy szerepelnek, mintha ők lettek volna a határőrök. Átkutattak bennünket, mondhatom, hogy kiraboltak, mindent elszedtek tőlünk, ami még volt, de nem volt nálunk sok, az az igazság, hogy nem volt szinte semmi. Valaki azt mondta, hogy ha megfognak bennünket a határon, akkor a százforintosokért

megbüntetnek. Hát a százforintost, mit tudom én, vittük tízforintosokban, nagy csomója volt, azt hitték, hogy ki tudja, milyen értéket vesznek el tőlünk. Nem nagy eredménnyel voltak. És azt mondták nekünk, hogy menjetek. Nem fogadtunk szót nekik, leültünk, nem is tudtunk továbbmenni, mert nem tudtuk cipelni a gyerekeket, és azt se tudtuk, hogy hova, merre. Azt mondta egy debreceni asszony, Hartmannék, két kicsi gyerekkel volt, hogy valahol ugat a kutya. A szekérúton elindultunk, bementünk az első házba, és azok az emberek felkeltek az ágyból, átadták a meleg ágyakat nekünk. Befeküdtünk az ágyba. Ők elindultak a szekérral keresni, ahogy magyaráztuk, hogy ott hagytuk a csomagokat, mentek érte, de visszajöttek minden nélkül, már nem volt ott csomag semmi. De nagyon jól jártunk, hogy ott voltunk, mert jött egy olyan zápor, hogy ha az úton kapott volna bennünket, akkor nem is tudom, mi lett volna. So, a határon voltunk, ez az ember egy napig bújtatta bennünket, nem szabad volt kimenni. Este szerzett nekünk egy teherautót, Salgótarjánból jött az az autó; felvitt bennünket egy hegyre, és azt mondta, hogy itt mentek szépen lefele, és akkor átértek Csehszlovákiába. Ez volt éjjel, lehetett tizenkettő, egy óra, és mi egész reggelig mindig mentünk, és nem tudtunk leérni, pedig kaptunk egy lámpást. Egész éjjel mentünk, és reggel még mindig a hegytetőn voltunk. Forogtunk a hegyen. Mikor már világos volt, láttuk, hogy itt is van egy torony, meg ott is van egy torony, sok falu volt, minden falunak látszott a tornya. Nem tudtuk, merre induljunk. Nem volt semmilyen tábla, szántóföldeken mentünk, nem volt ott semmi. Elhatároztuk, hogy az egyik faluba lemegyünk, mikor beértünk, szedtük fel a földről a cigarettát, néztük a papíron a felírást, hogy magyar vagy cseh. Már lehetett nyolc óra reggel, az egész falu, mikor minket meglátott, összefutott csodát nézni. A férjemnek szakálla volt, pajesza, lehetett látni, hogy zsidók vagyunk. Kezdtünk keresni egy szekeret, a cím megvolt nekünk, hogy hova kell menni. Nagy keservesen találtunk egy szekeret, és akkor jött a csendőrség: valaki szaladt a csendőrségre vagy lehet, a csendőr magától jött, én nem tudom. Aztán bevittek bennünket mindjárt ottan. Azelőtt még úgy volt, hogy ha bevittek valakit a börtönbe, akkor is kiengedték. De akkor jött ki a változtatás, attól a naptól kezdve volt rendeletben, hogy most már elég volt, aki jön, visszatesszik Magyarországra. Lezárták a határt. Nagyon rendesek voltak velünk, gondolkoztak,



hogy mit csináljanak, de nem adtak át a magyar határőrségnek, csak szépen visszakísértek a határon. Ez az egész mese majdnem egy hétig tartott, hétfőn kezdődött, már péntek reggel volt, és akkor már kellett gondolkozni, hogy mi lesz a sabesszal, mert nálunk az a minden. Találtunk egy embert, akinek volt egy magyar–cseh-szlovák területe, tudott közlekedni a határon, fát rakott szekérre, és nagyon megkértük, hogy vigyen be minket csak az első taximegállóig, ahol tudunk venni egy *car service*-t, bevitt bennünket egy faluba, ahol telefon volt. Mentünk az országúton befelé a faluba, jön egy ember, és kérdezi, hogy nem maga-e a Mr. Fixler. Csodálkoztunk, hogy ki ez. És elmesélte, hogy ügyvéd, az öcsém keres bennünket, mert nem kapott tőlünk értesítést, keresnek a börtönben meg a rendőrségen mindenütt. Autóval jött, már nem tudom, melyik rendőrségre, de pont tengelytörése van, és javítják az autót, ha meg lesz javítva, visz bennünket tovább. De mi voltunk tizenegyen, az egy autóba nem fér, kell keríteni még egy autót. Volt ott egy csárdaféle a határnál, bementünk, nagyon éhesek voltunk, főleg a gyerekek, én szoptattam a gyereket. És a szállodás mondja, hogy nagyon rossz helyre jöttünk, mert itt van a határrendőrség. Nem vettük olyan nagyon komolyan, azt hittem, hogy nem akar bennünket látni, letelepedtünk, hozott egy kis tejet, vaját, kenyeret. Ez volt péntek délután, és mi akartunk szombatra bejutni vissza Egerbe. És megjelent a magyar határrendőrség. Feltettek egy teherautóra, és átadtak bennünket a salgótarjáni rendőrségnek. Azok szépen bekísértek a salgótarjáni rendőrségi fogdába. Ott aludtunk a fogdában, ott voltunk szombat reggelig. Volt még egy kis hitközség, a zsidók megtudták, hogy ott vagyunk, jöttek, hoztak enni.

FRANK DOV: Amíg az édesanyám nem érkezett le, addig az újhelyi hitközség segített engem. Vagy mert az L. szólt nekik, vagy mert láttak engem, hiszen elég feltűnő volt, egy zsidó kisfiú visz egy nagy koffert, és rendőr kíséri. Mindenesetre másnap hozott nekem valaki kóser ételt a rendőri fogdába, talán Eisenberg. Én olyan elkeseredett voltam, és az izgalom, meg félttem is, hogy mikor megláttam azt az embert, és kóser ételt hoz nekem, azt hittem, hogy egy angyal az égből. Akkor már megnyugodtam, hogy tudnak rólam. Harmadnap kiszabadultam, útlevél nélkül, az útlevelet elkozták.

FIXLER ÁRONNÉ: *Bóreb basem!*, hogy a kisgyerekek kibírták. Nekem volt egy kétéves gyereke, és volt egy másik kétéves is, és a pincében volt a fogda, volt fent egy ablak, és jött egy repülő, nem lehetett látni, a gyerekek hallották a bűgást, és kezdtek vitatkozni, hogy traktor vagy repülőgép. Jöttek-mentek az emberek, látták, hogy két gyerek van a börtönablakban, és bejöttek a rendőrségre komplénolni, meg voltak döbbenve, mi van, már a gyerekeket is börtönben tartjátok?! Akkor lejött egy rendőr, azt mondta, vegyük el a gyerekeket az ablaktól. Szombat délben volt egy tárgyalás, és megbüntettek, pár száz forintot kellett fizetni, az volt a szerencsénk, hogy csak ennyit kaptunk. Anyukánál volt pár száz forint, tőle nem vették el, amikor éjszaka a hegyen átkutatták, mert a ruhájában volt, és kifizette a büntetést. Szombat délután kijöttünk a fogdából, megaludtunk Miskolcon, és vasárnap reggel már Budapesten voltunk. Május elseje volt, soha nem fogom elfelejteni, nagy felvonulás volt, bevonultunk mi is Budapestre gyönyörűen.

WEBER (GOMBÓ) SOSANA: Mosonmagyaróváron kötöttünk ki, ki volt téve egy tábla: „Éljen Rákosi!” El lehet képzelni, mit éreztem, mikor megláttuk ezeket a táblákat! Mondom, éljen, de úgy, mint mi most. Egyenesen betettek a börtönbe, ott voltunk másfél napig. Nem lehetett semmi következménye, hétszázán jöttünk, nem lett volna elég börtöncella. Ceruzával írták a jegyzőkönyvet, úgyhogy tudtuk, hogy ennek nem sok értelme van, és azzal bocsátottak el másfél nap múlva, hogy a helyi hatóságoknál kell jelentkeznünk. Nem jelentkeztünk. Szombat délután kiengedtek bennünket, és Groszberg Slomo meg egy Ganzfried leutaztak szombaton, pénzzel (!), hogy mi föl tudjunk menni Budapestre, és Budapestről haza, mert másnap, vasárnap este kezdődött a hosszúnapi. Vasárnap délben érkezünk meg Makóra, én szerencsére a szüleimhez. De a hét gyerek szüleinek egy része még Kassán volt, nem tudva, hogy Bécsből Mosonmagyaróvár lett, a gyerekeiket visszatették a határon. És voltak szülők, akik meg Pesten maradtak. Mondták, hogy hosszúnapi van, saját magukkal se tudják, hogy mit csináljanak, a gyerekeket vigyem vissza Makóra, a nagyszülők otthon vannak.

SCHMELZER MENACHEM: A nagybátyám szintén akkoriban próbált kijutni a feleségével és hat gyerekével. Elindultak Kassa felé, és a csa-

Abelesz Jisrael  
Berkovits Ervin  
Braun Vleek  
Daszkal Benjámin  
Ehrenfeld Ráchel  
Ekstein Juda rabbi  
Fixler Áronné  
Frank Dov  
Friedmann József  
Gombó Májér  
Groszberg Slomo  
Kornfeld Ferenc  
Liebermann Jechiel  
Moskovits Jicchak  
Oberländer Dávid  
Rosenberg Eugén  
Salgó Chajim  
Schmelzer Menáchem  
Szófer Jochanan főrabbi  
Weber (Gombó) Sosana  
Weisz (Platschek) Andor

Kapuvár  
Hajdúszoboszló  
Nagykapos  
Budapest  
Makó  
Budapest  
Hajdúszoboszló  
Budapest  
Hajdúhadház  
Makó  
Budapest  
Dunaszerdahely  
Hajdúböszörmény  
Hajdúszoboszló  
Budapest  
Kaba  
Budapest  
Budapest  
Eger  
Makó  
Budapest

London  
Boro Park  
Kassa  
Williamsburg  
Williamsburg  
Jeruzsálem  
Boro Park  
Bné Brák  
Natanya  
Williamsburg  
Bné Brák  
Dunaszerdahely  
Boro Park  
Williamsburg  
Monsey  
Boro Park  
Boro Park  
New York  
Jeruzsálem  
Williamsburg  
Boro Park

lád egyik felét elkapták, a másik felét nem; négy gyereknek sikerült kijutnia Bécsbe és onnan Izraelbe, őket a szülők egészen '56-ig nem is látták, mert a nagybátyámat és a nagynénémet, meg a két kisebbik gyereket elfogták, visszaküldték Magyarországra. A szülőket lecsukták pár hónapra, a két gyereket meg visszaküldték Jánoshalmára.

FRANK DOV: Visszakerültem Pestre, és akkor kezdtünk gondolkodni, hogy miképpen lehetne mégis megszökni.

WEBER (GOMBÓ) SOSANA: Később még egyszer föl vitték a hét gyereket Pestre, és azután mind kijutottak illegálisan. De olyan is történt, hogy az egyik gyerek kikerült a nagynénikkel, és a szülők '56-ig ott maradtak Makón.

EHRENFELD RÁCHEL: A nővéremnek volt három fia, akiket az elhunyt férjének a szülei adoptáltak, és elmentek Magyarországról, mert itt bizonytalan volt a nevelési lehetőség. A nővérem viszont nem kapott útlevelet, és nem tudott utánuk menni. Hét évig nem látta a gyerekeit.

SCHMELZER MENÁCHEM: Lelkileg nagyon nehéz, tragikus volt a nagybátyámék számára, hogy a négy fiatalok, tizenéves gyerek egyedül él Izraelben, azokban az ember életében nagyon is fontos években. Egy darabig egy rokonnál laktak, utána otthonokba kerültek. Levelezni tudtak, de az volt minden, telefonálni nem lehetett, kilátogatni képtelenség volt. Az meg ugye meg sem fordulhatott a fejükben, hogy a négy gyerek visszajöjjön Izraelből. És a legszörnyűbb az volt, hogy senki nem tudta, hogy va-

laha is el tud-e menni Magyarországról. '56-ig senki nem vehette biztosra, hogy a határok egyszer majd nyitva lesznek. Végül a család itt találkozott Amerikában, most is mind itt vannak.

FIXLER ÁRONNÉ: Mire visszakerültünk Hajdúszoboszlóra, megint szépen kirabolták a szomszédok a lakásunkat, a bútorokat meghagyták, de ruhaneműt semmit nem találtunk. Megint ott maradtunk semmivel. És nem lehetett szólni, hallgatni kellett. Hajdúszoboszlón volt egy helyi lap, és abban megírták, hogy Dombóvárnál, a Dunánál akartunk átmenni a határon. Nem tudom, hogy honnan vették. De nem mondtuk azt, hogy te hülye, nem Dombóvárnál volt ez, hanem Egernél. Úgyis mindenki tudta, mindenki suttogta, '56-ban, mikor kitört a forradalom, a szomszédok mondták nekem, Belluska, hát most miért nem mész, most nyitva a határ.

#### JEGYZETEK

<sup>1</sup> Katz Ármin, Jakov Cví (1892–1964) hajdúszoboszlói főrabbi, Katz Slomo fia és utóda. Hunfalván tanult. 1918 óta volt szoboszlói rabbi.

<sup>2</sup> Rokeach Áron (1880–1957) belzi rebbe, Rokeach Jiszakhar Dov fia és utódja.

<sup>3</sup> Halberstam Solem Eliézer (1862–1944) újfehértói rebbe, Halberstam Chajim szanci rebbe fia, Twersky Mordche Dov hornistopoli rebbe veje. Apjuk halála (1876) után legidősebb bátyja, a sinevevei rabbi nevelte. Nősülése után tíz évig apósa házában, majd Tarnóvban élt. A szanci dinasztia híveinek a kérésére, 1900-ban költözött Újfehértóra. Az egyik legnépszerűbb magyarországi rebbe volt.

<sup>4</sup> Friedmann Cví Hers (1808–1874) olaszlisztkai főrabbi és haszid rebbe, az *Akb Pri Távua*b szerzője. Teitelbaum Mózes újhelyi rabbinak volt a tanítványa.

<sup>5</sup> Ismertebb nevén Nikolsburgban (Morvaország).

<sup>6</sup> A Szovjetunió külügyminisztere

<sup>7</sup> Lebovits Ezriel Juda (1910–1991) hajdúhadházi főrabbiról és a hadházi jesiva bóherjairól van szó.

<sup>8</sup> Blum Rafael. Jelenleg New Yorkban él.